

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.1

О. С. Бакумов
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного і міжнародного права
Харківського національного університету внутрішніх справ

КОНЦЕПТУАЛЬНІ СКЛАДНИКИ ВЧЕННЯ ПРО ЮРИДИЧНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ
В ПОЗИТИВІСТСЬКІЙ ТЕОРІЇ ПРАВА

Актуальність теми. Інституціоналізація юридичної відповідальності держави перед особою та громадянським суспільством є важливою й багатоаспектною науково-теоретичною і практичною проблемою. Успішне її вирішення немислиме поза прискіпливим та критичним використанням творчого доробку, вміщеного в працях видатних теоретиків-правознавців минулого, у ході відповідних правових реформ. Адже, як відомо, звертання уваги до вивчення державно-правових ідей пояснюється їх значимістю як у конкретно-історичному ракурсі, так і цінністю в сучасних умовах [36, с. 3].

Стан дослідження. Найґрунтовніший науковий внесок, що поєднувався з філософським, у творче осмислення порушеної проблематики запропонували представники одного із провідних та авторитетних напрямів праворозуміння – юридико-позитивістської парадигми (І. Бентам, О. Конт, Г. Еллінек, М. І. Лазаревський, П. І. Люблінський, А. І. Елістратов, Г. Кельзен та ін.)¹. Їхніми зусиллями було розроблено вагомий інтелектуальний корпус науково-теоретичного знання про юридичну природу, сутність та специфіку функціонування інституту юридичної відповідальності держави. Адже саме вони запропонували розгорнутий формально-юридичний дискурс проблематики відповідальності держави, уперше перевівши його із загальнофілософського рівня на рівень конкретних (галузевих) юридичних наук і відповідних законопроектних розробок. Зокрема, провідними напрямами опрацювання проблем юридичної відповідальності держави стали: виявлення співвідношення галузевого та конституційного рівнів такої відповідальності;

дослідження закономірностей переходу від установлення особистої майнової відповідальності посадових осіб через відповідальність владних органів до відповідальності казни; з'ясування переходу від відповідальності за діяльність конкретних посадових осіб до відповідальності, разом з цим, і відповідальності органів державної влади; можливості диференціації відповідальності у межах існуючої «тріади розподілених влад» (законодавчої, виконавчої та судової); дослідження особливостей відшкодування тільки майнової шкоди до компенсації також у передбачених законом випадках і моральної шкоди [39, с. 6]. При цьому напрацювання у цій сфері, як правило, діалектично поєднували приватноправові та публічно-правові підходи, що зумовлювало розмаїття висловлених юристами різних галузевих юридичних наук і наукових шкіл позицій [9; 10]. Отже, звернення уваги до зроблених в юспозитивізмі напрацювань у цій сфері є цілком закономірним та логічним у ракурсі обраної проблематики дослідження.

Виклад основного матеріалу. Загальні умови осмислення багатопланової проблематики юридичної відповідальності держави в працях учених-позитивістів були створені тенденціями об'єктивізації соціальної філософії XVIII–XIX століть, що зумовили появу ідей про інституціональний та правовий характер держави, соціальність права, суспільний договір, суверенітет (державний, народний та ін.), націю тощо. Як відомо, «Новий час»² – це доба раціоналізації права та політики, коли відбувається пошук раціональних підстав співвідношення права та сили» [40, с. 163]. Зокрема, теоретико-філософське осмислення феномена права та держави відбувається під впливом філо-

¹ Зрозуміло, що вищенаведеними вченими внесок юспозитивізму (синонім юридичного позитивізму – за зразком юснатуралізму, що використовують як своєрідний термінологічний «замінник» найменування школи природного права) у розробку концепції юридичної відповідальності держави далеко не вичерпується. Проте ми зупинилися саме на аналізі доробку найбільш відомих учених, що опрацьовували зазначену проблематику.

² Зрозуміло, що вищенаведеними вченими внесок юспозитивізму (синонім юридичного позитивізму – за зразком юснатуралізму, що використовують як своєрідний термінологічний «замінник» найменування школи природного права) у розробку концепції юридичної відповідальності держави далеко не вичерпується. Проте ми зупинилися саме на аналізі доробку найбільш відомих учених, що опрацьовували зазначену проблематику.

софії раціоналізму [20, с. 27]. Відповідно, суттєвим «наслідком об'єктивізації значної частини суб'єктивного політичного та інтерсуб'єктивного приватного права, а також трансформації об'єктивного канонічного права стало їх звуження та становлення нових відносно відособлених сфер правового регулювання – публічно-правової та міжнародно-правової» [21, с. 197]. Усі ці явища були гранями «одного процесу поступової відмови від теологічної та природничої тотальності та подолання постуніверсальної світоглядної атомізації, а натомість побудови нової, виразно емпіричної, соціальної і плюралістичної картини існування і взаємодії множини тотальностей або конкретних універсалив» [21, с. 197]. Саме тому на засадах емпіризму, аналізу конкретних фактів правового життя стало можливим дослідження об'єктивних реалій формування та розвитку ідей юридичної відповідальності держави. При цьому, як свідчить аналіз цих ідей, вони часто поєднувалися в працях представників юридичного позитивізму із економічними, соціологічними, філософсько-правовими, політико-правовими та іншими елементами.

Так, один із засновників юридичного позитивізму І. Бентам (1748–1832) розвинув своє бачення юридичної відповідальності держави в роботах «Фрагмент про правління» [43] (1776), «Вступ до засад моральності та законодавства» [7] (1780), «Тактика законодавчих зборів» [8] (1815) та ін. Зазначене бачення мало переважно синкретичний (філософсько-правовий та соціально-політичний) характер.

Зокрема, саме І. Бентам був одним із перших мислителів, хто застосував термін «відповідальність» стосовно носіїв державної влади в праці «Фрагмент про правління», в якому під «responsibility of governors» (відповідальністю правителів) він розумів їхній обов'язок звітувати перед громадянами за свої дії. У контексті свого правового вчення він розвинув засадничі принципи юридичного позитивізму, які згодом були продовжені його наступниками: розмежування природного та позитивного права; суворе слідування влади позитивному праву (юридизація влади); рівність усіх перед законом; встановлення кримінальної відповідальності лише за наявності вини особи; кримінальна протиправність як обов'язкова ознака злочину; необхідність попередження злочинів; скасування негуманних покарань [35, с. 20]; започаткований економічний аналіз права та його ефективності [33, с. 106-155].

Дискурс, розпочатий І. Бентамом, не просто знаменував собою появу чергового оригінального мислителя у сфері філософії права, а такого теоретика, який обґрунтував своє вчення на чітко вираженій критичній гносеологічній базі всупереч коментаторській традиції, що були вираженням

пануючої на тоді у Великій Британії так званої коментаторської юриспруденції [31, с. 10]. Така критична настанова окреслила започатковані юспозитивізмом позиції і була адресована передусім тодішнім державним утворенням, юридичні засади яких у першу чергу піддавалися критичним випадом з боку як І. Бентама, так і його наступників. Зокрема, вже перша його надзвичайно вдала робота – «Фрагмент про правління» – була просякнута гострою критикою славнозвісної праці англійського вченого-правознавця У. Блекстона з його теорією «щасливої конституції Англії», втіленою в чотиритомному виданні «Коментарів до законів Англії» (1765-1769) [29; 38, с. 51-52].

І. Бентам також гостро критикував «штучний», «уявний фантом», «метафору», «фанатизм» природного права («саме проти найсильніших природних схильностей мають бути спрямовані найсуворіші закони», «що таке цей закон природи, який потребує допомоги іншого закону, створеного іншим законодавцем?»), «фантастичні» вимоги розуму («про уявні закони кожний може говорити, що йому завгодно»), а також вказував на неусвідомлення мислителями XVII–XVIII ст. різниці між наявним (позитивним правом) і належним у праві, змішування ними моралі й права [21, с. 173]. Гостра критика школи природного права викликали, зокрема, засудження правової позиції І. Бентама російським ученим-правознавцем Б. М. Чичеріним [42, с. 256-322].

І. Бентам обґрунтував своє правове вчення на засадах утилітаризму, у центрі якого перебувала категорія «загального блага»: «Найбільше щастя для щонайбільш можливої кількості членів суспільства: ось єдина мета, яку повинен мати уряд», – проголошував він. З огляду на це учений вважав основною метою держави безпеку громадян. Натомість предмет законодавства він вбачав у проведенні через закони ідеї загального блага. Наука ж має своїм завданням відкриття того, у чому це благо, власне, полягає [2, с. 556]. Отже, і запровадження та функціонування інституту відповідальності правителів мало слугувати цій загальній меті. Характерно, що, розглядаючи різні форми державного правління, І. Бентам дійшов думки про несумісність абсолютизму з принципом відповідальності держави, що прямо зумовило його перехід до числа прибічників конституційної монархії та згодом – республіки.

І. Бентам тісно пов'язав право з волевиявленням держави та водночас не визнавав закону, що обмежує принцип особистої корисності [36, с. 12]. Невід'ємною та кваліфікуючою ознакою права він вважав санкцію за порушення закону. У цій думці в зародку вже містилася передумова щодо пов'язування держави як суб'єкта права санкціями за вчинювані нею порушення, зокрема у сфері прав людини. Водночас І. Бентам сприймав

законодавство не тільки як звичайну систему правил, а й як потужний засіб впливу на суспільство, як своєрідну політику, стратегію.

Слід також застерегти від віднесення І. Бен-тама до числа жорстких легістів. Навпаки, як слушно зазначила дослідниця правової спадщини І. Бентама А. М. Остроух, він «не зводив право до голої сваволі законодавця, про що свідчить не тільки його спроби розмежувати право і закон, але і намагання визначити соціальне призначення закону і розглянути його як одну з вищих суспільних цінностей, бажання поставити правотворчий процес під дію принципу найбільшого щастя для найбільшої кількості людей і вказати цілі законодавства, визнання закону велінь легітимного парламенту» [31, с. 15].

Взагалі, за концепцією І. Бентама, закони являють собою необхідне зло, оскільки вони звужують свободу і несуть загрозу покарання їхніх порушників. З цього випливала настанова мислителя, у принципі подібна підходам практично всіх представників раннього лібералізму: закони, відповідно до концепції мінімального державного втручання, мають бути мінімально необхідними, такими, що передусім відповідають людським потребам (захистові власності тощо).

Характерно також, що цей учений одним з перших у новочасній європейській правовій думці порушив питання загальнодоступності, зрозумілості, чіткості та визначеності правових норм, що в сучасних умовах вважаються невід'ємними елементами принципу верховенства права. Якщо ж «нормативна невизначеність права постійно породжує пошук сенсів навіть щодо базових категорій та проблем правопорядку (наприклад, прав людини, правосуддя, *good governance* тощо), то це створює ситуацію повного релятивізму, в якому немає місця верховенству права» [40, с. 227-228]. Зрозуміло, що без дотримання таких елементарних вимог у законодавчій техніці годі очікувати якісного законодавства, спроможного обмежити (лімітувати) сваволу державної влади, передусім виконавчої.

Виходячи з цієї точки зору, І. Бентам критикував прецедент як ключове в англійській правовій традиції джерело права з огляду на його невизначеність, недосконалість правової форми, незрозумілість для народу або нечіткість, створення поза участю народу або його представників. Натомість уперше серед мислителів англосаксонської традиції він звеличив саме закон як продукт діяльності парламенту, що мало надзвичайно важливе значення для подальшого розвитку ідеї підзаконності державного управління, без якої неможлива сама постановка питання про підзаконний характер такого управління та відповідальність носіїв державної влади перед громадянами за наслідки своїх дій. Саме формальні закони, прийняті парламентом, з точки зору вченого, не залежать

від мінливих тлумачень, суперечливих правових звичаїв, а також від наявних знань, які можуть виявитися хибними [36, с. 21].

Обстоюючи переваги кодифікації, він пов'язував їх так само з доступністю і зрозумілістю законодавства. При цьому вчений виокремлював у кожній кодифікації конституційну частину, яка передусім адресована носіям державної влади. І. Бентам вважав, що в цій частині обов'язково повинні міститися юридичні приписи щодо обов'язків цих осіб та обсягу повноважень, які мають ними скеровуватися на благо суспільства. Відповідні конституційні закони повинні мати імперативний, а не дозвільний характер, передбачаючи чіткі обов'язки носіїв влади та їхню відповідальність [7, с. 187]. Зазначені думки вченого мали принципово важливе значення, оскільки, з одного боку, чітко фіксували необхідність визначення й закріплення норм щодо юридичної відповідальності держави в кодифікованому законодавстві, яке найбільше відповідало б потребам людей, а з другого – відкривали шлях для осмислення місця власне конституційної відповідальності держави в загальній юридичній конструкції такої відповідальності в процесі подальшого розвитку правової думки. Постановка самого питання щодо конституційної відповідальності держави виводила дискурс на новий щабель – пошуки витоків, джерел, сутності та способів фіксації такої відповідальності слід насамперед шукати в публічному праві.

Одним із засобів досягнення мети забезпечення такої відповідальності держави він вважав: 1) надання вибору правителів самому народові; 2) унормування повноважень посадових осіб так, щоб мінімізувати їхню можливість чинити свавілля; 3) зменшення кількості грошей та часу, протягом якого посадовці розпоряджаються публічними фінансами; 4) підвищення відповідальності посадовців шляхом їхньої частотої заміни, а у разі потреби – їх покарання. Зокрема, щастя всіх може бути забезпечене таким державним устроєм, що надає владу в руки посадовим особам, які залежать від народу і які змушені задля власної вигоди діяти на спільну користь. Конституція має встановити гарантії проти «злості» (*sinister*) інтересів правителів. Це завдання І. Бентам сформулював так: зменшити довіру до крайніх меж з тим, щоб не зменшувати владу, потрібну для спільного блага. Єдиний засіб для досягнення цієї мети – постійна відповідальність посадових осіб. Кожен чиновник має залежати від законодавчої влади, а вона – від установчої. Завдяки такому порядку буде досягнута спільне благо, в іншому ж випадку приватні інтереси правителів природно домінуватимуть над суспільними. Монархія є найбільш віддаленою від спільного блага, адже в її основі лежить благо монарха. Необмежена монархія не є відповідальною, натомість оптимальною для досягнен-

ня загального блага є добре влаштована представницька демократія. При цьому І. Бентам, як й інші сучасні йому ліберальні мислителі, був прихильником поділу влади як «антитези урядовому макіавеллізму абсолютистської доби» [30, с. 151].

На думку І. Бентама, в основі моделі відповідальності держави лежить принцип змінюваності народних представників, що здійснюється на засадах загального, таємного, рівного та щорічного голосування. Додатковими механізмами відповідальності держави перед суспільством, за І. Бентамом, є гласність та публічність парламентських засідань; релігійна терпимість і свобода віросповідання; право відкликання посадових осіб із займаних посад; іспитова система для претендентів на державні посади з перевіркою їхніх ділових та моральних якостей; судова підзвітність і відповідальність чиновників; створення спеціальних адміністративних процедур для захисту громадян від свавілля чиновників; контроль громадської думки і законодавчих органів за діяльністю посадових осіб.

При цьому, на думку І. Бентама, сам законодавець не підлягає прямій юридичній відповідальності. Вона переважно має непрямий характер через інститут виборів, що спричиняє періодичну зміну народних представників у парламенті. Для того щоб законодавець не діяв на шкоду суспільству, його необхідно часто переобирати, а чисельність законодавців має бути досить значною, щоб ускладнити виконавчій владі спроби підпорядкувати законодавців своїм впливам. До того ж, значний за чисельністю законодавчий корпус буде гарантією того, що народними інтересами не нехтуватимуть, адже всередині парламенту розвиватиметься дух суперництва, конкуренції, що заважатиме реалізації корпоративних інтересів парламентаріїв. Крім того, велика кількість законодавців спрощує процедуру виборів, максимально наближає їх до населення. Натомість зменшення кількості парламентаріїв негативно вплинуло б на авторитет виборців: значення окремих голосів звелася б до мінімуму. Водночас, збільшилася б передвиборчі інтриги та протистояння.

Розглядаючи відповідальність парламентарів перед виборцями як своєрідну гарантію такої відповідальності і водночас як інструмент запобігання зловживанням, І. Бентам вважав елементом забезпечення такої відповідальності саме бікамеральний парламент, за якого одна палата є об'єктивним стримувачем негативних тенденцій у діяльності другої. Водночас мислитель наполягав на взаємодії обох палат парламенту в цілях зміцнення державної могутності [36, с. 16].

Французький мислитель О. Конт (1798-1857), автор таких праць, як «Курсу позитивної філософії» у шести томах (1830-1842), «Загальний огляд позитивізму» (1848), «Система позитивної

політики, або Соціологічний трактат про основи релігії людства» у чотирьох томах (1851–1854), запропонував модель юридичної відповідальності держави, яку так само, як і гегелівську, можна вважати спекулятивною. У цій концепції він узагальнив модифікацію відповідного інституту від стадій суспільного розвитку, а так само змінними величинами запропонував вважати інстанцію відповідальності (тобто суб'єкта, перед яким відповідає держава). Водночас така концепція не була самостійною, оскільки домінуючими для О. Конта були філософські та соціологічні проблеми. Натомість власне юридична проблематика пов'язана з опосередкуванням діяльності держави, перебувала поза його увагою.

Учений до переваг свого позитивістського вчення відніс такі ознаки, як пріоритет реального на противагу химеричному, корисного – непридатному, достовірного – сумнівному, точного – туманному, організуючого – руйнівному. До цього вчений додав як обов'язкові настанови замінити абсолютне знання відносним, його безпосередньо соціальний характер, а також зв'язок із здоровим глуздом [19]. Такі настанови О. Конта, вочевидь, мали посприяти конструюванню перш за все реалістичної державно-правової концепції, елементом якої були ідеї щодо відповідальності держави як втілення ідей щодо реального, корисного, достовірного, точного та організуючого впливу.

Характерно, що в цій концепції природа держави має, зокрема, чітко виражений солідаристський характер, що обумовлено об'єднанням приватних зусиль для досягнення загальної мети. Отже, держава внаслідок свого покликання має підтримувати суспільну солідарність, перешкоджаючи відцентровим та руйнівним силам всередині суспільства. Відповідно, на противагу Т. Гоббсу, Дж. Локку та Ж.Ж. Руссо, О. Конт вбачав у державному устрої не певну штучну силу, покликану стежити за дотриманням людьми суспільного договору та порядку, а втілення цілком природної функції щодо управління, що розвинулася разом із суспільством. За такої інтерпретації очевидно, що і відповідальність держави матиме загальносуспільний характер, адже матеріальна, інтелектуальна та моральна субординація нерозривно пов'язані із розподілом праці. Вона вимагає, крім підкорення, віри у здатність управлінців до управління або ж віри в їхню чесність. За нормальних умов держава, в особі уряду, має забезпечити соціальну згуртованість, мінімально спираючись на примус і максимально – на переконання, громадську думку. У такий спосіб громадська думка в концепції О. Конта інституціалізується в інструмент контролю за владою.

На думку вченого, розвиток суспільства і держави, що має синхронний характер, залежить від інтелектуального розвитку особи, в якому він за-

пропонував виокремити три стадії – теологічну, метафізичну та сучасну [19, с. 10-21]. Так, на першій стадії (тривала, на думку О. Конта, до XIV ст.) людський розум, еволюціонує від фетишизму до політеїзму, а потім – до монотеїзму, намагався визначити свою роль у суспільстві, все пояснювати з релігійних позицій, коли надприродна божественна сила визначає всі вчинки індивідів. Тому юридична відповідальність як сукупність позитивної і негативної відповідальності, за пріоритету останньої, існує виключно у вигляді релігійної відповідальності. Мета позитивної відповідальності – додержання релігійних канонів, а ретроспективна відповідальність виражена в покараннях держави з боку церкви, покликаної охороняти релігійні норми силою власних актів. Тим самим основною інстанцією відповідальності, за О. Контом, є не людина чи суспільство, а церква. Відповідно, відповідальність держави та носіїв державної влади має релігійно-політичний, а не юридичний характер. Характерно також, що у цьому періоді суспільного розвитку юридична відповідальність вже має різновиди ретроспективна і перспективна. На другій стадії суспільного розвитку (за О. Контом, охоплює XIV – XVIII століття) панує природно-правовий підхід. Його мета – підпорядкування різних сутностей природі, призначення якої полягає в тому, щоб являти метафізичний еквівалент універсального зв'язку, що впливає з монотеїзму. На цій стадії панують ідеї суспільного договору та категоричного імперативу. Позитивна відповідальність правителів тут полягає в реорганізації суспільства і держави в цілях загального блага шляхом демократичного розвитку. Ретроспективна відповідальність переходить до громадян, які стежать за додержанням їхніх природних прав державою. На третій стадії (охоплює сучасність О. Конта, тобто XIX ст.) суспільство сягає рівня самоорганізації держави, коли позитивна відповідальність держави полягає в забезпеченні суспільної злагоди, а ретроспективна відповідальність є прерогативою самої держави. У соціократії як державному устрої майбутнього О. Конт вбачав позитивну відповідальність держави, що реалізуватиметься керуючим (панівним) класом щодо гарантування здійснення права приватної власності, створення робочих місць тощо [41, с. 118-121].

Варто зазначити, що концепція О. Конта не була позбавлена внутрішніх суперечностей. Зокрема, віджилим, таким, що належить минулому – стадії природно-правового розвитку, він вважав право взагалі та права особи зокрема. На його думку, термін «право» – це поняття авторитарно-теологічне, засноване на уявленні про боговстановленість влади. Це поняття використовувалося для боротьби з теократичним авторитетом. Натомість у сучасному періоді право породило права людини, що, за твердженням О. Конта, виконували лише

руйнівну роль. Коли ці права людини спробували реалізувати на практиці, вони негайно виявили свою антисоціальну природу, прагнучи увічнити індивідуалізм. Очевидно, що перед очима О. Конта були події Великої французької революції кінця XVIII ст., коли реалізація прав людини на практиці, з одного боку, дійсно спровокувала хвилю індивідуалізму й анархізму, а з другого – призвела до появи нових диктатур (спершу якобінської, потім бонапартизму). Отже, основний наголос у правовому вченні О. Конта цілком закономірно зроблено на необхідності неухильного додержання обов'язків. Саме з обов'язками держави може пов'язуватися її відповідальність, як і будь-якого іншого суб'єкта права. Водночас така відповідальність з огляду на солідаристську природу держави може мати лише загальносоціальний, а не індивідуальний характер. В інтерпретації О. Конта, держава відповідає лише перед суспільством, але не перед особою. Натомість відповідальність перед особою з боку держави О. Конт вважав проявом крайнього індивідуалізму та анархізму, а тому вона є нереальною, небажаною, нездійсненою.

Цілком очевидно, що ідеї історизму та солідаризму суттєво модифікували концепцію юридичної відповідальності держави. Заслуга О. Конта в розробці цієї концепції, на нашу думку, полягає: в чіткому відмежуванні власне юридичної відповідальності від інших видів соціальної відповідальності держави; в утвердженні залежності розвитку юридичної відповідальності держави від умов та етапів суспільного і державного розвитку взагалі, а також у пов'язуванні цієї ідеї з інтелектуальним прогресом суспільства, в рамках якого єдиною можливістю є позитивне осмислення відповідної політико-правової ідеї; у розмежуванні інстанцій відповідальності держави (спершу церква, потім суспільство та індивід). Водночас заперечення ідеї прав людини та отождолення права виключно з природно-правовим періодом суспільного розвитку дещо послаблювали концептуальні розробки О. Конта у сфері обґрунтування й подальшого просування ідеї юридичної відповідальності держави. Можна також погодитися із думкою російського дослідника О. В. Чепуса, що в концепції О. Конта держава та суспільство ще не повністю відокремлені один від одного, у зв'язку з чим неправомірні дії носіїв державної влади розглядалися не лише як такі, що завдають шкоди суспільству, а й самій державі [41, с. 125].

Утвердження концепції юридичної відповідальності держави було немислимим поза попередньо утвердженою концепцією держави як суб'єкта права, рівноцінного та рівно статусного із фізичною особою. Саме в рамках правовідносин, у яких реалізуються права та обов'язки сторін правовідношення – суб'єктів права, визначення відповідальності кожного з них неможливе. Зна-

чний внесок у становлення концепцій держави як суб'єкта права, легітимності і легальності державної влади, самообмеження держави правом зробив видатний німецький теоретик права Г. Еллінек (1851–1911) у своїх працях «Система суб'єктивних публічних прав» (1892) [14], «Загальне вчення про державу» (1900) [13] та ін. Зокрема, з його точки зору, держава одночасно належить до сфер належного і суцього. Відповідно, доцільним є дослідження держави та її відносин з особою в реальних емпіричних проявах таких відносин [37, с. 145]. Учений наголошував на важливості процесів раціоналізації держави та її устрою: сам факт залежності долі народів від держав породив переконання в незамінності заслуг держави, тобто в тісному зв'язку між суспільством і державою [13, с. 233]. Такий зв'язок, вочевидь, є раціональним, а тому доступним для аналізу юридичної науки та впливу на його подальші зміни. Зрозуміло, що саме в контексті такого обопільного зв'язку можна конструювати юридичну відповідальність держави перед особою.

Ключовою категорією для опису відносин між державою та особою дослідник вважав поняття суб'єкта права. За Г. Еллінеком, «поняття суб'єкт права є суто юридичним, тому воно означає не якусь реальну якість, притаманну людині, а як і всі юридичні терміни, позначає по суті відношення. То, що людина є суб'єктом права, означає, що вона перебуває в певних відносинах до правопорядку, нормованих і визнаних правом. Тому суб'єкт в юридичному значенні не є істота (*kein Wesen*), а надана здатність, утворена волею правопорядку». Відповідно, на його думку, держава як суб'єкт права нічим не відрізняється від інших суб'єктів права [22, с. 137]. Відповідно, у кожного з суб'єктів права є не лише права, а й обов'язки. Особа реалізує свої права і у формі праводомогань, адресованих до держави, а держава має певний каталог обов'язків по відношенню до людини як суб'єкта права або груп людей як колективних суб'єктів права. Саме перенісши слідом за видатним німецьким ученим правознавцем П. Лабандом зі сфери приватного права до сфери публічного доктрину держави як юридичної особи [30], Г. Еллінек тим самим уможливив розгляд обов'язків та відповідальності держави перед особою та перед суспільством. При цьому він прагнув здійснити остаточну заміну патримоніальної парадигми державного права (в якій територія держави була власністю правителя, а народ – об'єктом реалізації владних приписів) парадигмою конституціоналізму, в якій державна влада не лише оформлена правом, але і реалізує його [22, с. 138].

Відповідно, наступним елементом концепції Г. Еллінека, що мав значення для конструювання ідеї юридичної відповідальності держави, є ідея самозобов'язування держави (*Selbstverpflichtung*).

З його точки зору, «приватне право є правовий порядок життєвих сфер урівнених (*gleich geordnet*) осіб, які разом підпорядковані державному порядку. Можливість взаємного управомочування і зобов'язування проникає весь приватноправовий порядок. Але чи можливе взаємне зобов'язування вищого цілого, колективної особи, яким видається нам держава щодо утворюючих її субстрат індивідів? Для колективних осіб всередині держави це питання розв'язується безумовно і легко у стверджувальному сенсі. Можливість взаємних домагань колективної особи та індивіда гарантована державним правопорядком». Проблема виникає у зв'язку з тим, що над державою не існує вищої влади. Тут постає питання, внаслідок чого ж сама держава має відповідати правовим домаганням індивідів? Вирішення цього питання Г. Еллінек вбачає в тому, що все право є відносинами між суб'єктами права. Уявлення про ізольованого носія прав є хибним. Держава має права лише через те, що їй протистоять індивіди. Фактичне владарювання здійснюється внаслідок того, що обидві сторони визнають себе носіями як прав, так і обов'язків. Державні інтереси, на його думку, неможливо протиставити індивідуальним, адже всі приватні права пов'язані з публічними вимогами на їх визнання та захист [32, с. 302-303]. З огляду на це варто погодитися з висновком фахівців, що в моделі Г. Еллінека громадянське суспільство вже перестає бути сферою лише приватних інтересів, яку державний апарат вивільнив з-під свого контролю, а перетворюється на систему суб'єктивних статусів, забезпечених силою закону [26]. Так само в цій концепції «силова вертикаль» припиняє бути вектором односторонніх імперативів згори донизу, від бюрократії до громадян. Навпаки, така вертикаль стає двосторонньою у тому розумінні, що і громадяни вправі чинити тиск знизу і брати участь у формуванні політичної волі управлінського класу [26].

Отже, самопов'язування правом держави, за Г. Еллінеком, означає не що інше, як обов'язковість правових норм для самих органів держави. Поза діяльністю в рамках права іншої державної діяльності не існує. У таких правових нормах полягають гарантії для громадян: органи держави повинні дотримуватися таких норм. «Будь-яка норма дає право очікувати, що вона непорушно буде застосовуватися доти, доки не буде правомірної підстави для її скасування» [13, с. 239]. Отже, у кожному правоположенні є гарантія для підпорядкованих цьому праву: поки воно здійснюється, воно зобов'язує саму державу. Керованість державою та її органами правом не є предметом її сваволі, а є виконанням її обов'язків [13, с. 239]. Саме внаслідок обмеження правом державна влада стає правовою. Формально держава може доволі широко модифікувати характер визначених йому меж,

проте сааме існування цих меж вилучене зі сфери його довільності [13, с. 251].

При цьому, на думку Г. Еллінека, «державна влада повинна – не рахуючи перехідних епох – спиратися на переконання народу в її правомірності, що стосується будь-якої форми держави, не виключаючи і необмеженої монархії» [27, с. 36]. Легітимність державної влади означає її правомірність у природно-правовому сенсі, тобто відповідність державної влади та права уявленню більшості громадян про їхній справедливий характер. При цьому саме права людини є межею, за яку не може виходити державна влада у своїх діях [17, с. 36-37].

Г. Еллінек вирізняв гарантії прав людини, що мали становити підґрунтя юридичної відповідальності держави перед особою. Зокрема, серед юридичних гарантій він назвав контроль, суд, засоби правого захисту та індивідуальну відповідальність. При цьому він виокремив адміністративний, фінансовий та парламентський контроль. Індивідуальну відповідальність учений розглядав як таку юридичну відповідальність, яку перед державою несе будь-який державний орган, не звільнений від неї законом (монарх, палати парламенту, суддя). Призначення суду полягає в обов'язковості перевірки законів і розпоряджень з точки зору їхньої правомірності. Особливо важливою тут є роль адміністративної юстиції. До засобів правого захисту Г. Еллінек відніс, зокрема, цивільно-правову відповідальність посадової особи органу державної влади перед людиною, адміністративну скаргу, вимога щодо захисту прав [13, с. 529-532].

Відомий російський учений-адміністративіст позитивістського спрямування М. І. Лазаревський (1868–1921) у своїх працях «Цивільна відповідальність посадових осіб» (1901) [23], «Відповідальність за збитки, заподіяні посадовими особами. Догматичне дослідження» (1905) [24], «Лекції з російського державного права» (1910) [25] стояв біля витоків сучасної концепції юридичної відповідальності держави. Учений акцентував увагу на дослідженні процесуальних аспектів юридичної відповідальності посадових осіб органів державної влади за збитки, заподіяні їхніми незаконними діями, з'ясування особливостей подання позовів до таких осіб та до суддів [1, с. 4].

Він указував на несправедливість покладення відповідальності за шкоду, заподіяну в процесі здійснення державної влади, на чиновника за загальним правилом. На його думку, посадова особа, діючи не в особистих, а в суспільних інтересах, не повинна нести відповідальність. Така відповідальність має бути покладена на державу.

Слідом за німецьким ученим К. С. Цахаріє він указував, що відносини між чиновниками та державою мають публічний характер. З цього вчений виводив публічно-правовий характер юридичної

відповідальності держави, навіть попри те, що цивільно-правові питання вирішувалися в порядку цивільного судочинства. Для вирішення проблеми інституціалізації юридичної відповідальності держави потрібен спеціальний закон.

На думку М. І. Лазаревського, переважно шкода заподіюється громадянам не законодавчими, а виконавчими органами влади. Головна причина збитків, що заподіюються громадянам, полягає в недосконалій організації державного управління та державної служби. Більш досконала організація вимагає додаткових витрат з бюджету. Проте держава часто вдається до економії таких коштів, консервуючи тим самим організацію державного управління. У таких умовах провокується поширення практики правопорушень з боку посадових осіб органів державної влади. Проте за недоліки системи державного управління має відповідати не особа, а сама держава. При цьому, аналізуючи відповідальність посадових осіб органів державної влади, М. І. Лазаревський виокремлював їхню кримінальну, цивільну та дисциплінарну відповідальність [25, с. 127-133].

Один з видатних російських учених-процесуалістів П. І. Люблінський (1882–1938) у своїй класичній праці «Свобода особи в кримінальному процесі» [27] обґрунтував теорію державного економічного покровительства публічно важливих приватних інтересів. Згідно з цією теорією з боку держави відшкодуванню підлягала шкода, яка є важливою з точки зору публічних інтересів. Зокрема, П. І. Люблінський виходив з трьох політико-правових міркувань: державно-господарських, міркувань попередження злочинності та міркувань зміцнення правосвідомості громадян, їх поваги до суду і державного устрою в цілому. Перше міркування полягає в необхідності запобігти пролетаризації громадян і в підтримці добробуту держави. Друге – чесний громадянин, звільнений з-під варті, замучений хворобами злочинних схильностей і озлоблений проти держави, що викинула його на вулицю, може легко стати злочинцем. Третє міркування зводилося до того, що без вини покарана особа зазнала нематеріальної шкоди у вигляді послаблення життєздатності, душевних переживань і страждань тощо. Підривається віра в закон і справедливість, оскільки несправедливим є ув'язнення невинної особи, щодо якої це просто насильство. Залишаючи таку шкоду невідшкодованою, держава вчиняє ще більшу несправедливість. Досягнення справедливості у цій сфері відшкодування нематеріальної шкоди здійснює вирішальний вплив на правосвідомість громадян, на повагу до закону, суду і державного устрою, а тому має бути визнана основою правового державного ладу. На цих підставах учений дійшов висновку про те, що в разі незаконного ув'язнення особи виникає нематеріальна і матеріальна

шкода, яка підлягає відшкодуванню в публічних інтересах [27, с. 590-610].

Відомий російський учений-адміністративіст А. І. Єлістратов (1873–1955) у своїй роботі «Основні начала адміністративного права» (1910) [12] пов'язував юридичну відповідальність держави з відповідальністю її посадових осіб. На його думку, за допомогою адміністративної юстиції можна домогтися скасування незаконного акта влади, але не можна встановити відповідальність посадових осіб органів державної влади за їхні незаконні дії. Незаконність походить не лише від злого умислу, а й від хибного тлумачення закону. Проте не можна позбавити посадових осіб права тлумачити закон. Відповідальність повинна наставати за умови вини посадових осіб. Водночас їхню судову відповідальність слід відрізнити від їхньої дисциплінарної відповідальності, що накладається в адміністративному порядку. Натомість судова відповідальність може бути кримінальною або цивільною залежно від підстав настання та санкцій [12, с. 609-611]. Стягнення з посадових осіб відшкодування збитків і шкоди, заподіяних внаслідок їхньої злочинної діяльності за посадою, відбувається в кримінальному провадженні.

А. І. Єлістратов заперечував проти інституту адміністративної гарантії, що існував у тогочасній Російській імперії і зводився до того, що дозвіл на судове переслідування посадових осіб мали надавати їхні керівники по службі. Учений, слідом за професором І. Т. Тарасовим, вважав, що така гарантія суперечить рівності всіх перед законом, яка охоплює і осіб, наділених владою. Адміністративна гарантія не повинна покривати чиновника, навіть в ім'я адміністративної незалежності й адміністративних інтересів, а невинного чиновника зуміє відрізнити від винного суд, без стороннього втручання [12, с. 611-612].

За умови відсутності персональної провини посадової особи на неї не повинна накладатися матеріальна відповідальність з відшкодування шкоди. Єдиним виходом із цієї ситуації є інститут публічно-правового відшкодування з публічних фінансів, за допомогою яких функціонує весь адміністративний механізм. Тим самим казна несе адміністративний ризик, пов'язаний із недосконалістю адміністративної системи. При обґрунтуванні публічно-правового відшкодування слід застерегти від уявлень про відповідальність держави за дії її чиновників. «Думка про відповідальність держави, про можливості вини з її боку послідовно заводять у світ найпотворніших фантазмів. Адже з винуватістю поєднуються кара і покарання. Таким чином, теорія, що допускає цивільну відповідальність держави за чиновників, у подальшому своєму розвитку ризикує посадити свою державу на лаву підсудних» [12, с. 615].

Публічно-правова винагорода означає покладання адміністративного ризику на населення або своєрідне державне страхування збитків від помилок адміністративного механізму. З установленням цього інституту відповідальність посадових осіб не зникає, але із відповідальності перед приватною особою вона може перетворитися на відповідальність перед казною. Відшкодовуючи збитки громадянам, казна сама може стягувати з посадових осіб ті збитки, причиною яких була її особиста вина (право регресу).

А. І. Єлістратов також порушив проблему відповідальності держави за завдання шкоди населенню внаслідок правомірних дій адміністрації, відзначивши, що питання про умови і межі його допустимості у цій сфері є законодавчо невирішеним [12, с. 616].

Проте найбільш відомим ученим у галузі юридичного позитивізму був Г. Кельзен (1881–1973), який у своїй класичній праці «Чисте вчення про право» (1934) [15] порушив питання функціонування інституту юридичної відповідальності держави в контексті свого «чистого» державно-правового вчення. Його внесок у теорію праводержавознавства нараховує понад 300 публікацій обсягом понад 11 тисяч сторінок, не враховуючи архівних матеріалів [3, с. 4]. Тому, зрозуміло, що охопити всю проблематику навіть у межах опрацювання питань юридичної відповідальності держави, враховуючи такий обсяг та різні періоди розвитку вчення, у процесі якого коригувалися підходи дослідника до обраної проблематики, є дуже складним завданням. Тому спробуємо окреслити лише основні риси вчення Г. Кельзена.

Насамперед відзначимо, що Г. Кельзен під формулюванням чистої теорії права розумів необхідність сепарації правових явищ від політичних, моральних, релігійних тощо [16, с. 473]. За висновком української дослідниці А. М. Ковтонюк, «теорія права, розробником якої є Г. Кельзен, не просто внесла свою частку в розвиток та становлення правової думки: положення «чистої» теорії права Г. Кельзена певним чином присутні в сучасних теоріях права, що свідчить про актуальність і популярність його теорії і сьогодні» [18, с. 3]. Вона ґрунтувалася на певних аксіомах, передусім на тлумаченні права як нормативного порядку примусу, що має дієвість. При цьому, на думку російського дослідника М. В. Антонова, «чистота кельзенівського вчення про право означає не відсутність таких аксіом (що неможливо для наукового знання), а критичне ставлення до них – не зведення їх у ранг необхідних умов існування права, а розгляд як можливого, альтернативного способу обґрунтування і пояснення права» [5, с. 171]. Крім того, таке вчення не є ані запереченням держави, ані його апологією, ані приниженням, ані вивищенням права порівняно

з державою, але ствердженням їхнього концептуального і нормативного рівноправ'я. Ця позиція не виключає, на думку М. В. Антонова, переважання тієї чи іншої правової ідеології – авторитаризму або лібералізму, але виводить питання про такі переваги за межі науки про право у сферу правової політики [5, с. 192].

Так, усупереч багатьом критикам (починаючи від Г. Радбруха), Г. Кельзен не був супротивником правової держави. До того ж, нею він вважав державу, яка відповідає вимогам демократії та правової визначеності [4]. Це відносно централізований правопорядок, згідно з яким відправлення правосуддя та управління пов'язані законами (тобто загальними правовими нормами), що приймаються обороним народом парламентом за участю або без участі глави держави; члени уряду відповідають за свою діяльність; суди незалежні; гарантуються певні громадянські свободи [15, с. 380]. Саме на цьому теоретико-правовому підґрунті він умотивував власне бачення ідеї юридичної відповідальності держави, яка була тісно і пов'язана з його концепцією прав та обов'язків держави, що об'єднує між собою ці елементи правосуб'єктності держави загалом.

Аналізуючи співвідношення права та держави, учений запропонував «сміливе і водночас елегантне вирішення: право і держава не є різні речі, вони являють собою різні сторони одного і того ж явища. У цьому контексті ті особи та органи, акти яких кваліфікуються як правові, і є державою. Іншими словами, держава це централізований правопорядок, органи якого можуть здійснювати свою діяльність тільки через створення, застосування або ж додержання правових норм. У цьому сенсі для мислителя будь-яка держава є правовою, тобто інститутом, що заснований на праві і реалізує право, монополізував функцію організованого примусу в суспільстві». Незаконні дії органів та посадових осіб держави не можуть бути кваліфіковані як дії держави. Така циркулярна модель пояснення держави і права виявляється для Г. Кельзена єдиною можливістю зберегти самозаконність, автономію сфери права [5, с. 189]. Водночас питання про те, якою мірою свобода діяльності держави має бути обмежена урядом цієї держави – це питання політики, а не права [15, с. 417].

За висновком А. А. Краєвського, «теорія прав та обов'язків держави у Кельзена багато в чому близька до теорії прав та обов'язків юридичної особи. Кельзен намагається відповісти на питання про те, як може держава бути суб'єктом прав і обов'язків, будучи персоніфікацією правопорядку» [20, с. 125]. За Г. Кельзенем, обов'язки держави як юридичної особи, з яких згодом випливає юридична відповідальність, встановлюються національним правопорядком, а не міжнародним [15, с. 368]. Водночас юридичні обов'язки дер-

жави вчений відмежовує та певним чином навіть протиставляє таким обов'язкам інших суб'єктів права: якщо держава зобов'язана покарати правопорушника, то невиконання цього обов'язку не є умовою настання якоїсь санкції проти держави. Отже, правозастосовчий орган лише уповноважений призначити покарання, проте не зобов'язаний це зробити. Тому, за висновком Г. Кельзена, під обов'язком держави мають на увазі морально-політична вимога, адресована до правопорядку: пов'язати з соціально шкідливою поведінкою акт примусу як санкцію.

Інший приклад юридичних обов'язків Г. Кельзен розглядає у випадку, коли держава не порушує охоронюваний особистий простір індивідів за допомогою законів, що обмежували б або й знищували такий простір. Проте заборона приймати такі закони не є юридичним обов'язком законодавчого органу, а лише дозволяє за допомогою спеціальної процедури визнавати такий закон неконституційним. Тобто і в цьому випадку йдеться про морально-політичні вимоги, звернені до відповідних органів державної влади.

Г. Кельзен обстоює теорію юридичної фікції обов'язку держави: такий обов'язок завжди порушує певна особа, а не держава як юридична особа. З огляду на цю теорію держава може діяти лише правомірно відповідно до своїх обов'язків, але аж ніяк не протиправно, оскільки протиправність стосується дій конкретних індивідів. Відповідно, логічним висновком з цих позицій стала ідея вченого про те, що держава не може творити неправо [15, с. 371]. Правопорушення виходить за межі повноважень державного органу і тому не може бути приписане державі взагалі [15, с. 371-372].

Неможливість застосування державою санкцій проти самої себе ґрунтується, за Г. Кельзенем, на тому, що: 1) ці санкції спрямовані не проти держави, а проти окремих індивідів – правопорушників; 2) оскільки окремий індивід не виконує приписану йому функцію як органу, то він не є органом держави [20, с. 126]. Отже, по суті Г. Кельзен виходив з принципу презумпції правомірності всіх державних дій: вони вважаються правомірними (законними, конституційними), доки зворотне не буде доведено в установленому законом (конституцією) порядку. Тому державі приписуються лише ті обов'язки, що повинні здійснюватися індивідами, які діють як органи за принципом розподілу праці. Такий індивід, якщо він порушує обов'язок, конституційований санкцією, діє вже не як державний орган, так він діє лише виконуючи обов'язок. Тобто не держава, а індивід постає в ролі потенційного правопорушника, а державі приписуються лише ті обов'язки, які вона може виконати, але не може порушити [15, 372-373].

Щоправда, далі Г. Кельзен повертається до ідеї юридичної відповідальності держави, визнаючи

такою лише майново-правову відповідальність. Йдеться про санкцію, яка передбачає відшкодування з державного майна. Відшкодувати таку шкоду повинен відповідний державний орган, який виніс неправомірне (незаконне) рішення. У разі невідшкодування такої шкоди заявник може вимагати компенсації шляхом подання судового позову. Судовим рішенням стягнення може бути звернене на державне майно [15, с. 373]. На думку Г. Кельзена, «державна відповідає за приписуване їй правопорушення не своєю «особою», а тільки майном, в той час як орган, що порушив обов'язки, відповідає за це правопорушення держави особисто». Якщо ж державне майно може тлумачитись як колективне майно його членів, то відповідальність держави є колективною відповідальністю її членів [15, с. 375].

Ідеї Г. Кельзена лягли також в основу створення в континентальній Європі органів судового конституційного контролю для перевірки конституційності актів вищих органів державної влади. Внаслідок інституціалізації цього контролю фактично на завершальну стадію вступив процес оформлення такого специфічного різновиду юридичної відповідальності держави, як конституційна (конституційно-правова) відповідальність. Відповідні ідеї австрійського правознавця знайшли своє втілення в Конституції Австрії, участь у розробці якої він брав [6, с. 203]. Її реалізація означала запровадження нового інструменту захисту від сваволі державної влади прав та свобод людини і громадянина поряд з інститутом адміністративної юстиції, що був запроваджений у низці країн Європи ще з кінця XIX ст. Згодом ідеї розвитку конституційного правосуддя, започатковані Г. Кельзенем, були підхоплені й розвинуті його послідовниками А. Бланкенгелем, Е. В. Бюкенфьорде, Й. Ізензее, Г. Клайном, К. Хессе, О. Хьоффе, М. Тропером та ін.

Певною специфікою відрізняється бачення Г. Кельзенем міжнародно-правової відповідальності держави, яку її він пов'язував зі специфікою міжнародного правопорядку, принципово відмінного за інституційним устроєм від національних правопорядків. Насамперед він виходив з ідеї верховенства міжнародного права над національним законодавством держав. У своїх працях з міжнародного права він запропонував проект створення світового правопорядку, в основі якого лежало б добровільне підкорення суверенних держав спеціально створеним судовим органам міжнародної юрисдикції. Незавжди переконалися в тому, наскільки актуальними виявилися ці ідеї у другій половині XX ст. Отже, концепція відносного суверенітету, запропонована Г. Кельзенем, ґрунтується на тому, що основна норма міжнародного правопорядку обмежує суверенітет держави та накладає на неї певні міжнародно-правові обов'язки [11, с. 76].

Крім того, Г. Кельзен наполягав на необхідності приведення конституцій держав у відповідність до основоположних демократичних принципів світового правопорядку [34, с. 4]. При цьому Г. Кельзен вважав, що основною в міжнародному праві може вважатися саме така норма, що закріплює зобов'язання держав поводити себе так, як вони зазвичай поведуться. Трансляючи це зобов'язання у більш звичну міжнародно-правову термінологію, можна сказати, що основною нормою Г. Кельзенем обирався широко відомий принцип *pacta sunt servanda* [16, с. 472].

Водночас, на думку вченого, відповідальність держави за порушення норм міжнародного права є колективною відповідальністю її підданих (громадян) за невиконання органами держави її міжнародних обов'язків. У цьому він спирається на два загальнотеоретичні посилання: держава є юридичною особою (корпорацією), підпорядкованою міжнародному правопорядку; на неї поширюються всі правила існування такої юридичної особи. Тому покарання держави як корпорації за правопорушення означає, що її члени колективно відповідають за правопорушення, якщо індивід вчинив злочин як член або орган. Проте такий підхід поставив проблему відповідальності держави в міжнародному праві, за висловом відомого вченого-правознавця Л. С. Мамута, з ніг на голову: не державі адресована протиправна поведінка певних фізичних осіб або їхніх колективів, які виступають як носії публічної влади, а навпаки індивіди є відповідальними за дії держави, вчинені її органами або посадовими особами [28].

Як бачимо, концепція Г. Кельзена не була позбавлена внутрішніх суперечностей та не в усьому може виявитися придатною для сучасного конструювання юридичної відповідальності держави. Він зокрема проігнорував те, що держава не є і не може бути чистим правовим авторитетом, а часто виступає як «театр політичної влади» (Н. Маккормік), тому повне отождоження її з правом вочевидь є помилковим [20, с. 132]. Отождоження правових проявів виключно з правомірною діяльністю держави елімінувало з простору права всі випадки її правопорушувальної діяльності: аксіоматично вони проголошувалися вченим не правовими, такими, що суперечать праву як такому, суті і призначенню держави як інституціалізованому правопорядку. Такий юридичний «ригоризм» Г. Кельзена, природно, обертався його прагненням максимально обмежити незаконні прояви діяльності державних органів та посадових осіб: виведенням їх за межі відповідальності держави учений, по суті, мав на меті не уникнути її відповідальності, а, швидше, зорієнтувати діяльність держави в правозаконному річищі. Проте варто, напевно, погодитися з висновком авторитетного дослідника правової спадщини

Г. Кельзена М. В. Антоновим у тому, що на прикладі концепції австрійського вченого можна переконатися, що юридичний позитивізм навіть у вигляді нормативізму не обов'язково поєднується з прагненням до сильної центральної влади на шкоду правам людини і громадянина, не ставить собі за мету підпорядкувати людину і суспільство тотальному контролю з боку держави [6, с. 203]. Ця концепція зберігає свою наукову цінність і у зв'язку з конструюванням нових наддержавних утворень – Європейського Союзу [34], що суттєво може модифікувати і концепцію юридичної відповідальності національних держав.

Як засвідчує проведений аналіз доробку представників юридичного позитивізму у сфері опрацювання концепції юридичної відповідальності держави, відповідна проблематика розглядалася ними на методологічних засадах раціоналізму, емпіризму, об'єктивізму та еволюціонізму. Значені методологічні настанови по-різному відображалися у творчості представників юспозитивізму протягом XIX – початку XX ст. Водночас така проблематика опрацьовувалася на тлі більш загальних концепцій співвідношення публічного і приватного права, теорії правосуб'єктності та держави як юридичної особи, правообмеження (самообмеження) державної влади, теорії провини, концепцій державної (публічної) служби, доктринальних підходів щодо розмежування галузевих видів юридичної відповідальності та ін. Така проблемка відображала також теоретико-правовий рівень осмислення діалектики співвідношення держави, суспільства та права в конкретно-історичних умовах, а так само реальні потреби модернізації державної влади та раціоналізації способів її опосередкування правом. Значною мірою вона поставала в тісному діалозі (що не виключало певної гостроти дискусії навіть з відповідними політичними висновками і обопільними закидами) з представниками природно-правової школи, від повного заперечення (І. Бентам, О. Конт) до поміркованої критики і навіть спроб плюралістичного врахування здобутків (Г. Еллінек), через діалектику позитивізації природних прав індивіда як необхідний елемент протиставлення прав людини юридизованим правам та обов'язкам держави. З певним рівнем умовності та методологічних застережень можна твердити про взаємодоповнювальність юспозитивістського дискурсу теорії юридичної відповідальності держави відповідним концептуальним побудовам, зробленим у межах природно-правової парадигми державознавства.

Висновки. Суттєвим внеском представників юридичного позитивізму було намагання теоретично вписати в концепцію юридичної відповідальності держави специфіку тогочасного законодавчого вирішення цієї проблеми та окреслити перспективні напрями його вдосконален-

ня. Принципово важливим також було визнання несумісності ідеї юридичної відповідальності держави з монархічно-абсолютистською формою державного правління. Зокрема, визначальним був вплив Г. Еллінека та Г. Кельзена на інституційне оформлення новітніх моделей юридичної відповідальності держави за рахунок посилення судового (адміністративного та конституційного) захисту прав людини та окреслення елементів учення про міжнародно-правову відповідальність держав. Поступово в межах юспозитивізму були опрацьовані питання поліморфності юридичної відповідальності держави (диференціації окремих видів такої відповідальності як за галузевою, так і за суб'єктною ознаками), установлення особливостей відповідальності як окремих посадових осіб, так і державних органів та держави в цілому за діяльність таких органів та посадових осіб, урізноманітнення правових санкцій за відповідні правопорушення – від відшкодування матеріальної шкоди, до питань відшкодування моральної шкоди, а також дисциплінарних стягнень до посадових осіб, з перспективою поступового й переконливого «виходу» на рівень конституційної (конституційно-правової) відповідальності держави та її органів, що мала «увінчувати» вузькогалузеві наукові розробки питань юридичної відповідальності держави.

Література

1. Акимов А. П. Становление и развитие института возмещения вреда, причиненного судебными органами, в отечественном дореволюционном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А. П. Акимов ; Елецкий гос. ун-т имени И. А. Бунина. – Белгород, 2008. – 20 с.
2. Антология мировой политической мысли : в 5 т. Т. I. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция / редкол.: А. А. Мигуляев (отв. ред.) и др. – М. : Мысль, 1997. – 830 с.
3. Антонов М. В. Ганс Кельзен (1881–1973): основные вехи интеллектуального пути / М. В. Антонов // Право. – М. : НИУ ВШЭ. – 2013. – № 1. – С. 3-15.
4. Антонов М. В. Концепция демократии в контексте чистого учения о праве (к 40-летней годовщине смерти Ганса Кельзена (1881–1973)) / М. В. Антонов // Рос. юрид. журн. – 2013. – № 1. – С. 45-55.
5. Антонов М. В. Об основных элементах чистого учения Г. Кельзена о праве и государстве / М. В. Антонов // Труды Института государства и права Российской академии наук. – 2013. – № 4. – С. 169-195.
6. Антонов М. В. Теория государства и права : учеб. и практикум для академич. бакалавриата / М. В. Антонов. – М. : Юрайт, 2018. – 497 с.
7. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства / И. Бентам. – М. : РОССПЭН, 1998. – 415 с.
8. Бентам И. Тактика законодательных собраний / И. Бентам ; СПб., 1907. – 186 с.
9. Бойцова В. В. Ответственность государства за действия должностных лиц: публично-правовая или частноправовая? / В. В. Бойцова, Л. В. Бойцова // Правоведение. – 1993. – № 1. – С. 72-79.

10. Горбик С. А. Публично-правовые основы доктрины ответственности государства за действия должностных лиц в истории права России и зарубежных стран / С. А. Горбик, А. Г. Горбик // Закон и правоприменительная практика : материалы II Международ. науч.-практич. конф. (Нижний Новгород, 30 июня 2013 г.). – Н. Новгород : АНО «НОЦ «ЦЕЗИУС»», 2013. – С. 246-251.
11. Дидикин А. Б. Формирование и развитие аналитической традиции в философии права XX века : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.03 «История философии» / А. Б. Дидикин ; Федер. гос. автоном. образоват. учреждение высш. образования «Нац. исслед. Томский гос. ун-т». – Томск, 2016. – 270 с.
12. Елистратов А. И. Основные начала административного права / А. И. Елистратов // Российское полицейское (административное) право: конец XIX – начало XX века : хрестоматия / Сост., авт. вступ. ст. Ю. Н. Стариков. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1999. – С. 371-620.
13. Еллинек Г. Право современного государства. Т. 1: Общее учение о государстве / Г. Еллинек ; пер. под ред. В. М. Гессена и И. В. Шалланда. – СПб. : Изд-во Товарищества «Общественная Польза», Б. Подъячская, № 89, 1903. – 532 с.
14. Еллинек Г. Система субъективных публичных прав / Г. Еллинек ; пер. со 2-го нем. изд. под. прив.-доц. Моск. ун-та А. А. Рождественского. Вып. 1. – СПб. ; Москва : Освобождение, 1913. – 26 с.
15. Кельзен Г. Чистое учение о праве / Г. Кельзен ; пер. с нем. М. В. Антонова и С. В. Лёзова ; 2-е изд. – СПб. : ООО Издат. Дом «Алеф-Пресс», 2015. – 542 с.
16. Коваль Д. Міжнародно-правові ідеї Ганса Кельзена та сучасні політико-правові процеси в Україні / Д. Коваль // Філософія права і загальна теорія права. – 2014. – № 1-2. – С. 471-476.
17. Ковальчук В. Проблема легітимності та легальності влади в державно-правових доктринах Р. Ієрінга та Г. Еллінека / В. Ковальчук // Юрид. Україна. – 2011. – № 8. – С. 32-38.
18. Ковтонюк А. М. Генезис праворозуміння Ганса Кельзена : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / А. М. Ковтонюк ; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – Київ, 2010. – 20 с.
19. Конт О. Дух позитивной философии (Слово о положительном мышлении) / О. Конт. – СПб. : Наука, 1910. – 80 с.
20. Краевский А. А. Чистое учение о праве Ганса Кельзена и современный юридический позитивизм : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А. А. Краевский ; Федер. гос. бюджет. образоват. учреждение высш. проф. образования «С.-Петерб. гос. ун-т». – СПб., 2014. – 231 с.
21. Кресін О. В. Становлення теоретичних засад порівняльно-правових досліджень у другій половині XVIII – першій третині XIX століття: компаративна концептуалізація : монографія / О. В. Кресін. – Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Логос, 2017. – 680 с.
22. Кучеренко П. А. Учение о правосубъектности государства в теории государственного права Германии / П. А. Кучеренко // Вест. РУДН. Серия «Юрид. науки». – 2013. – № 3. – С. 130-141.
23. Лазаревский Н. И. Гражданская ответственность должностных лиц / Н. И. Лазаревский // Журн. М-ва юстиции. – СПб., 1901. – № 7 (Сентябрь). – С. 35-70; № 8 (Октябрь). – С. 122-145.
24. Лазаревский Н. И. Ответственность за убытки, причиненные должностными лицами: Докматическое исследование / Н. Лазаревский. – СПб. : Слово, 1905. – 728 с.
25. Лазаревский Н. И. Лекции по русскому государственному праву. Т. 2. Административное право. Ч. 1. Органы управления / Н. И. Лазаревский. – СПб. : Слово, 1910. – 276 с.
26. Левенталь Э. Б. Вклад Георга Еллинека в развитие института основных прав и свобод / Э. Б. Левенталь // Право и политика. – 2007. – № 2. – С. 74-84.
27. Люблинский П. И. Свобода личности в уголовном процессе: меры, обеспечивающие неуклонение обвиняемого от правосудия. – СПб. : Сенат. Тип., 1906. – 701 с.
28. Мамут Л. С. Проблема ответственности народа / Л. С. Мамут // Вопросы философии. – 1999. – № 8. – С. 19-28.
29. Маслов М. Ю. Трактат Уильяма Блэкстона «Комментарии к законам Англии» и доктрина прецедента в Англии во второй половине XVIII в. / М. Ю. Маслов // История государства и права. – 2009. – № 17. – С. 44-47.
30. Медушевский А. Н. Идея разделения властей / А. Н. Медушевский // Политические сочинения. – М. ; СПб. : Центр гуманитар. инициатив : Унив. книга, 2015. – С. 142-164.
31. Остроух А. Н. Учение Бенгтама о праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / А. Н. Остроух ; Ин-т государства и права РАН. – М., 2002. – 24 с.
32. Палиенко Н. И. Учение о существе правовой связанности государства / Н. И. Палиенко. – Харьков : Тип. и лит. М. Зильберберг и сыновья, 1908. – 351 с.
33. Познер Р. Рубежи теории права / Р. Познер ; пер. с англ. И. В. Кушнаревой / под ред. М. И. Одиной; Нац. исслед. ун-т «Высш. шк. экономики». – М. : Изд. дом Высш. шк. экономики, 2017. – 480 с.
34. Ревнов Б. А. Классический позитивизм и нормативизм Ганса Кельзена : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Б. А. Ревнов ; Рос. акад. нар. хоз-ва и гос. службы при Президенте РФ. – М., 2014. – 26 с.
35. Савюк Л. К. Портреты ученых-юристов: Иеремия Бенгтам / Л. К. Савюк // Право : журн. Высш. шк. экономики. – 2012. – № 4. – С. 19-38.
36. Сейдеметова Р. Е. Государственно-правовые идеи И. Бенгтама, Б. Константа, Л. фон Штейна: историко-правовой анализ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Р. Е. Сейдеметова ; Саратов. гос. акад. права. – Саратов, 2011. – 28 с.
37. Тимошенко В. И. Теория государства в политико-правовой мысли Украины и России (конец XIX – начало XX вв.) : монография / В. И. Тимошенко ; 2-е изд., перераб. и доп. – Чернигов : Изд. Лозовой В. М., 2014. – 624 с.
38. Тонков Е. Н. Толкование закона в Англии : монография / Е. Н. Тонков. – СПб. : Алетей, 2013. – 352 с.
39. Цветков С. Б. Гражданско-правовая ответственность за вред, причиненный государственными органами, органами местного самоуправления, а также их должностными лицами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / С. Б. Цветков ; Волгоград. юрид. ин-т МВД России. – Волгоград, 1998. – 21 с.
40. Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Владні засади права: філософсько-правове дослідження : дис. ... д-ра юрид.

наук : 12.00.12 «Філософія права» / Ю. В. Цуркан-Сайфуліна ; Нац. Ун-т «Одеська юрид. акад.». – Одеса, 2017. – 381 с.

41. Чепус А. В. Теория позитивной юридической ответственности органов исполнительной власти : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А. В. Чепус ; Федер. гос. бюджет. образоват. учреждение высш. образования «Рос. акад. народ. хоз-ва и гос. службы». – М., 2016. – 534 с.

42. Чичерин Б. Н. История политических учений / Б. Н. Чичерин ; подготовка текста, вступ. ст. и коммент. И. И. Евлампиева. – 2-е изд., испр. – СПб.: Изд-во РХГА, 2010. – Т. 3 – 784 с.

43. Bentham Jeremy. A Fragment on Government. Edited with an Introduction by F.C. Montague. – Oxford: The Clarendon Press, 1891. – 241 p.

Анотація

Бакумов О. С. Концептуальні складники вчення про юридичну відповідальність держави в позитивістській теорії права. – Стаття.

У статті розглянуті погляди на юридичну відповідальність держави, вміщені в наукових працях представників юридичного позитивізму XIX – першої половини XX ст. І. Бенґама, О. Конґа, Г. Еллінека, М. І. Лазаревського, П. І. Люблінського, А. І. Елістратова та Г. Кельзена. Принципово важливим було визнання несумісності ідеї юридичної відповідальності держави з монархічно-абсолютистською формою державного правління. Визначальним був вплив Г. Еллінека та Г. Кельзена на інституційне оформлення новітніх моделей юридичної відповідальності держави за рахунок посилення судового (адміністративного та конституційного) захисту прав людини та окреслення елементів учення про конституційну та міжнародно-правову відповідальність держав. Були опрацьовані види юридичної відповідальності держави, особливості відповідальності як окремих посадових осіб, так і державних органів і держави в цілому, розмежування правових санкцій за відповідні правопорушення. З'ясовано актуальність залучення доробку цих учених до вирішення актуальних питань розвитку інституту юридичної відповідальності держави в сучасних умовах.

Ключові слова: держава, право, юридичний позитивізм, юридична відповідальність держави, суб'єкт права, правові санкції.

Аннотация

Бакумов О. С. Концептуальные составляющие учения о юридической ответственности государства в позитивистской теории права. – Статья.

В статье рассмотрены взгляды на юридическую ответственность государства, помещенные в научных

трудах представителей юридического позитивизма XIX – первой половины XX ст. И. Бенґама, О. Конґа, Г. Еллінека, Н. И. Лазаревского, П. И. Люблінського, А. И. Елистратова и Г. Кельзена. Принципиально важным было признание несовместимости идеи юридической ответственности государства с монархическо-абсолютистской формой государственного правления. Определяющим было влияние Г. Еллінека и Г. Кельзена на институциональное оформление новейших моделей юридической ответственности государства за счет усиления судебной (административной и конституционной) защиты прав человека и очерчивания элементов учения о конституционной и международно-правовой ответственности государств. Были проработанные виды юридической ответственности государства, особенности ответственности как отдельных должностных лиц, так и государственных органов и государства в целом, разграничение правовых санкций за соответствующие правонарушения. Выяснена актуальность привлечения наработок этих ученых к решению актуальных вопросов развития института юридической ответственности государства в современных условиях.

Ключевые слова: государство, право, юридический позитивизм, юридическая ответственность государства, субъект права, правовые санкции.

Summary

Bakumov O. S. Conceptual components of the doctrine of legal responsibility of the state in the positivist theory of law. – Article.

In the articles considered looks to legal responsibility of the state, contained in scientific labours of representatives of legal positivism XIX – the first half of XX century of J. Bentam, O. Kont, G. Ellinek, N. I. Lazarevskiy, P. I. Lyublinskiy, A. I. Elistratov and G. Kelzen. On principle important was confession of incompatibility of idea of legal responsibility of the state from monarchist absolutist by the form of state rule.

Determining was influence of G. Ellinek and G. Kelzen on the formation of the latest models of legal responsibility of the state due to strengthening of judicial (administrative and constitutional) defence of human rights and lineation of elements of studies about constitutional and international-law responsibility of the states. There were the worked out types of legal responsibility of the state, feature of responsibility of both post individuals and public organs and state, on the whole, differentiating of legal approvals for the proper offences. Actuality of bringing in of work of these scientists is found out to the decision of pressing questions of development of institute of legal responsibility of the state in modern terms.

Key words: state, law, legal positivism, legal responsibility of the state, legal subject, legal approvals.